

ՄԱՎԱԶԻ ԽԱԹՈՒՆԻ 1590 Թ. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՀԱՐԿԱՑՈՒՑԱԿԸ

Գեորգի Միրզաբեկյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտաշխատող
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղդամյան 24/4
Էլ. հասցե՝ georgmirzabekyan@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 09.02.2022, գրախոսվել է 16.11.2022, ընդունվել է տպագրության 12.12.2022
DOI: 10.53548/0320-8117-2022.3-108

Ներածություն

Մավազի Խաթուն վարչաքաղաքական միավորը¹ 1590 թ. Երևանի վիլայեթի ընդարձակ հարկամատյանի² (աշխարհագիր մատյան) մաս է կազմել: Այն օսմանյան տիրապետության տակ է անցել XVI դ. վերջերին Սեֆյան Իրանի դեմ մղած պատերազմում (1579-1590 թթ.) Օսմանյան կայսրության տարած հաղթանակի հետևանքով³, որից հետո Բարձր Դուռը գրավյալ նոր տարածքում ավարտին է հասցրել աշխարհագիր մատյանի գրանցման աշխատանքները:

1590 թ. Երևանի վիլայեթի օսմանյան հարկամատյանի քննության շնորհիվ կարելի է նշել, որ Մավազի Խաթունը պատկանել է Նախիջևան վարչաքաղաքական միավորին⁴, որն էլ իր հերթին, բացի վերջինից, ընդգրկել է համանուն Նախիջևան քաղաքն ու նրան պատկանող գյուղերը, ինչպես նաև Մելիք Արսլանլուի, Ղարաբաղի, Դարաշամբի, Դարաշահբուզի և Բազարչայի շրջանները⁵: Օսմանյան իշխանությունները դրանք բոլորն էլ դիտարկել են որպես *նահիեներ*⁶ գյուղախմբեր: Հարկ է նշել, որ արդեն լույս է տեսել Դարաշամբի 1590 թ. օսմանյան հարկացուցակի ուսումնասիրությունը⁶:

Ուշագրավ է, որ Ղևոնդ Ալիշանը «Սիսական» աշխատության մեջ Մավազի Խաթունը նույնպես Նախիջևան գավառի մաս է դիտարկել⁷ տեղանքին տալով հետևյալ բնորոշումը. «Գեղեցիկ և լեռնաձոր մասն բուն գաւառին

¹ Գտնվել է պատմական Ճահուկ գավառում, համանուն գետի ավազանում: Համապատասխանում է Հին Սյունիք աշխարհի Ճահուկ գավառի կենտրոնական շրջանին, հմմտ. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան 1991, 710:

² COA, 1-394.

³ Զուլպյան 1980, 52:

⁴ COA, 96.

⁵ COA, 96:

⁶ Միրզաբեկյան 2021:

⁷ Ալիշան 1893, 480:

Ճահկոյ, որ արդ ՄԱԻԱԶԻ ԽԱԹՈՒՆ կոչի, սակաւ երեւեցուցանէ շէնս, աւերածու ձեռաց և ոտից հանդիպեալ, որպէս թուի, ի յետին դարս»⁸:

Նա, Մավազի Խաթունի նկարագրության մեջ կողմնորոշիչ համարելով Ճահուկ գետը, ավելացնում է. «Միջին կամ բուն առաջք գետոյն Ճահկոյ զուգի ի բազում՝ աղբերաց և վտակաց իջելոց ի գոգաձև լեռնոտանց Վայոց ձորոյ»⁹: Իսկ պատմաբան Արգամ Այվազյանը Մավազի Խաթունը (Մավազի անվամբ) տեղորոշում է Ճահուկ գավառի¹⁰ հյուսիսարևմտյան մասում¹¹:

Ինչ վերաբերում է Մավազի Խաթունի՝ խնդրո առարկա օսմանյան հարկացուցակին¹², ապա դրա քննությանը ցայսօր չեն անդրադարձել ոչ միայն Հայաստանում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Մավազի Խաթունի 1590 թ. օսմանյան հարկացուցակը (նկ.) տվյալ *նահիեի* ուսումնասիրության տեսանկյունից կարևոր սկզբնաղբյուր է, որի միջոցով կարելի է մեծ ճշգրտությամբ լուծել մի քանի խնդիր: Նախ և առաջ՝ նպատակ ունենք պարզել վերոնշյալ *նահիեի* բնակավայրերը, դրանց տեղադրությունը: Մեծ կարևորություն ունի *նահիեի* ժողովրդագրական պատկերի, էթնիկ կազմի, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական վիճակի ուսումնասիրությունը:

Գյուղերն ու դրանց տեղադրության հարցը

1590 թ. օսմանյան հարկացուցակում Մավազի Խաթունը բաղկացած է եղել ութ գյուղից. դրանք էին Լուվբինը, Սուլթանբեկը, Աղխաչը, Օղբինը, Գորադիզը, Դիգինը, Իթղուանն ու Ալմալըքը: Ի հավելումն այդ բնակավայրերի՝ հիշյալ *նահիեում* արձանագրվել է երկու մագրա¹³ Այդաշն ու Ղըզըլջան: Ըստ հարկացուցակի քննության՝ դրանցից առաջինը պատկանել է Դիգինին, իսկ մյուսը՝ Օղբինին¹⁴:

Գյուղանունների վերհանման շնորհիվ կարելի է պարզել դրանց տեղադրությունն ու աշխարհագրական դիրքը: Այսպես, օրինակ՝ Սուլթանբեկը, որը հայտնի է Սուլթանբեզ, Սուլթանբեզ, Սուլթանբեյ, Սուլթանբայ, Սուլթան-

⁸ Ալիշան 1893, 488:

⁹ Ալիշան 1893, 488:

¹⁰ Գավառի տարածքն ընդգրկում է այժմյան Շահբուզի շրջանը, հմմտ. Այվազյան 2017, 23:

¹¹ Այվազյան 1995, 42:

¹² COA, 132-133.

¹³ Գյուղատնտեսական աշխատանքի ընդարձակ հողատարածք, որտեղ մարդիկ բնակություն չէին հաստատում: Ünal 1989, 92.

¹⁴ COA, 132-133.

բեգլո և այլ նույնանման անվանումներով, համապատասխանում է ներկայիս Բարձրունի գյուղին¹⁵, Աղխաչը՝ ներկայիս Արտավանին¹⁶:

Օղբինը, որը հանդիպում է Հողբին, Ողբեն, Ողբին, Օգբուն, Օղբի, Օղբուն, Օղպին, Օղպուն և համանման այլ տարբերակներով, գտնվել է ներկայիս Վայք քաղաքից 16 կմ հարավ-արևմուտք, այն է՝ Խնձորուտ գյուղից հյուսիս-արևմուտք, Նախիջևան գետի աջակողմյան Ճահուկ վտակի վերնագավառում: Այն ունեցել է բարձրադիր տեղանք¹⁷:

Գորադիզը հայտնի է նաև Հորադիս, Հորադիզ, Գերադիզ, Խոռադիզ, Ղորադիս, Քյոռադիս, Օրադիս և այլ անվանումներով, գտնվում էր Վայքից 12 կմ դեպի հարավ-արևելք, բարձրադիր տեղանքում: Գյուղը նույնացնում են պատմական Սյունիք աշխարհի Վայոց ձոր գավառի Կորոտյունք, ոմանք՝ Ճահուկ գավառի Խոռատունիք¹⁸, իսկ մյուսներն էլ՝ Հողոցիմ գյուղերի հետ: 1970-ականներին ապաքնակեցվել է և միացվել՝ Զադիթափի անասնապահական և ծխախոտագործական պետական տնտեսությանը¹⁹: Ամենայն հավանականությամբ, գյուղը գտնվում էր ներկայիս Մարտիրոս բնակավայրից հյուսիս՝ Նախիջևանի սահմանի ուղղությամբ:

Դիգին գյուղը, որը շատ հաճախ հանդիպում է Դիգին-Ալմալու, Դիգին-Էլմասը անվանումներով, Նախիջևան գետի աջակողմյան վտակ Ճահուկի վերին հոսանքի աջ կողմում էր, Օղբին գյուղից շուրջ 4 կմ դեպի հարավ-արևելք: Գյուղը հաճախ հանդես է եկել որպես «Դիգին-Ալմալու» անվանումով, քանի որ մոտ էր Խնձորուտ՝ Ալմալու գյուղին²⁰:

Իթղռանը, որը մեծավ մասամբ հայտնի է Ամարաթ, Գյուլիստան, Իթղռան-Լեվիս անվանումներով, գտնվել է Վայքից 17 կմ հարավ-արևմուտքում՝ Ճահուկ գետի վերին հոսանքի ձախակողմյան վտակի ափին՝ Վայոց ձորի լեռների բարձրադիր լանջին: Խորհրդային Միության տարիներին գյուղի մոտով է անցել Վայք-Նախիջևան ճանապարհը: Իթղռանը, 1935 թ. վերանվանվելով Գյուլիստան, միավորվել է Խնձորուտի կոլտնտեսությանը²¹:

¹⁵ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան 1998, 701-702:

¹⁶ Ղևոնդ Ալիշանը ենթադրաբար նույնացրել է պատմական Սյունիք աշխարհի Վայոց ձոր գավառի Աղբերխաչ գյուղի հետ, հմմտ. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան 1986, 179:

¹⁷ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան 2001, 476:

¹⁸ Ալիշան 1893, 488:

¹⁹ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան 1991, 449:

²⁰ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան 1988, 103:

²¹ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան 1986, 910:

Ալմալըք կամ Ալմալու, Էլմալըք բնակավայրը համապատասխանում է ներկայիս Խնձորուտ գյուղին²²:

Վերոնշյալ հարկամատյանում, ըստ հերթականության, առաջինը արձանագրված Լուվբինի մասին տեղեկությունները խիստ սակավ են: Գյուղանունը հիշատակվում է «Սիսական» աշխատությունում, որտեղ հեղինակը գյուղը նույնացրել է Ճանիքենդի հետ: Նա, այդ բնակավայրը համարելով Մավազի Խաթունի շրջանի գյուղերից²³, գրում է. «զՃանիքենտ, որ և Լիւպին»²⁴: Կարծում ենք՝ Ալիշանի նշած այդ գյուղանունները նույնական են օսմանյան հարկացուցակում առկա Լուվբին բնակավայրի հետ: Այդ մասին է վկայում նաև Ճանիքենդի տեղադրությունը:

Ճանիքենդը, որը հայտնի է Ջանիքենդ, Ջանի, Ճանի, Ճանիքենտ, Ճանի, Լյուբին անվանումներով, գտնվել է Նախիջևան գետի ձախակողմյան Ճահուկ վտակի ստորին հոսանքի ձախ կողմում, բարձրադիր վայրում²⁵: Բացի այդ, Ալիշանը, նկարագրելով Ճահուկը, նշում է նաև Ազնաբերդ լեռը²⁶, որի ձախ մասում և արևելքում ընկած էր ավերակ Ճան կամ Ճանի²⁷ գյուղը²⁸: Այդպիսով, Լուվբինը նույնպես գտնվել է ներկայիս Վայոց ձորի սահմանագլխին՝ Մավազի Խաթունի մյուս գյուղերի հարևանությամբ, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, ներկայիս Նախիջևանի սահմաններում՝ Շահբուզի հյուսիսարևմտյան մասում:

Ժողովրդագրական պատկերն ու սոցիալ-տնտեսական վիճակը

1590 թ. դրությամբ՝ Մավազի Խաթունի ութ գյուղերից միայն Լուվբինն ու Սուլթանբեկն էին բնակեցված. մյուսները զուրկ էին բնակչությունից: Լուվբինում ապրել է 14, իսկ Սուլթանբեկում՝ 10 հարկատու: Հատկանշական է, որ դրանցից ոչ մեկում ամուրիներ չկային, և այդ փաստը վկայում է այն մասին, որ *նահիեում* բնակվել է ընդամենը 24 ընտանիք: Դատելով հարկատուների անձնանունների քննությունից՝ նրանք բոլորն էլ եղել են հայազգի²⁹:

²² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան 1986, 910:

²³ Ալիշան 1893, 480:

²⁴ Ալիշան 1893, 488:

²⁵ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան 1998, 386:

²⁶ Կա նաև համանուն գյուղ: Այն հին հայկական գյուղերից է՝ փոխված Վայքի լեռնաշղթայի հարավային ստորոտում, Նախիջևան քաղաքից 32 կմ հյուսիս-արևմուտք, հմմտ. Այվազյան 2017, 266: Բնականաբար, Ազնաբերդ լեռը պետք է գտնվեր համանուն գյուղի շրջակայքում:

²⁷ Ճանիքենդ գյուղը, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան 1998, 386-387:

²⁸ Ալիշան 1893, 889:

²⁹ Օսմանյան ընդարձակ հարկամատյաններում տեղի բնակչությունը բաժանվում էր մահմեդականների և ոչ մահմեդականների՝ անհավատների միջև: Սկզբում գրանցում էին մահմեդական,

Մավազի Խաթունի օսմանյան հարկացուցակի ուսումնասիրության շնորհիվ կարելի է ճշգրիտ պատկերացում կազմել տվյալ ժամանակահատվածում *նահիեի* սոցիալ-տնտեսական վիճակի մասին: Կարևոր է ոչ միայն հարկերի և դրանց անվանումների լուսաբանումը, այլև դրանց դիմաց սահմանված հարկադրույքների վերհանումը:

Օսմանյան իշխանությունները Լուվբին և Սուլթանբեկ գյուղերում տուրքեր են սահմանել իսփենջի³⁰, դյոնումի³¹, ցորենի, գարու, կորեկի, սիսեռի, ոսպի, քավերսի (")³², բամբակի, փեթակի, բանջարանոցի, խոտի, յաթաքի³³, ծմեռակացի, ոչխարների, դաշթիբանիի³⁴ և հողի թափուի³⁵, խարիջինի³⁶, բադիավայի³⁷ և հարսնության³⁸ հարկերի դիմաց³⁹: Նշենք, որ ընթացիկ հարկերի ճնշող մեծամասնությունը երկու գյուղում էլ եղել է:

Բացի դրանից, Մավազի Խաթունում ընդհանուր առմամբ արձանագրվել է նաև 5 ջրաղաց, որոնցից միայն մեկն է եղել բնակեցված գյուղերից մեկում. այն արձանագրվել է Սուլթանբեկում՝ պատկանելով տեղի բնակիչ-

այնուհետև այլ դավանանքի ներկայացուցիչներին: Վերջիններիս համար օսմանյան իշխանություններն օգտագործում էին «کبران» - «գյաբրան» եզրույթը:

³⁰ Օսմանյան իշխանությունները «իսփենջ» - «اسپنج»-ը գանձում էին քրիստոնյա արական սեռի հարկատուներից՝ հիմնականում անկախ սոցիալական կարգավիճակից: Այդ հարկը հանդիպում է օսմանյան ամենահին հարկամատյաններում: Իսփենջը որոշ տեղերում համարժեք էր մահմեդականներից գանձվող հողային հարկերից չիֆթին և բեննաքին, հմմտ. Ünal 1989, 132:

³¹ «Դյոնումը» - «رسم دونه»-ը հողային հարկերից է, որը վճարվում էր ըստ օսմանյան չափման միավորի՝ դյոնումի: 1 դյոնումը լայնությամբ և երկարությամբ 40 քայլ է կազմել, հմմտ. Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում 1964, 131:

³² Դեռևս չենք պարզել այդ հարկի նշանակությունը:

³³ «Յաթաքի հարկը» - «رسم ياقاق» գանձվել է այն դեպքում, երբ անասունների հոտը կարող էր արածել մեկ այլ սեփականատիրոջ տարածքում: Այն կգանձվեր, եթե հոտը մնար օտար տարածքում երեք օրից ավելի, հմմտ. Çağatay 1947, 510:

³⁴ Այն ենթադրել է դաշտապահության հարկ: Որպես տուգանք, գանձվում էր այն ժամանակ, երբ գյուղացու անասունը մտնում էր որևէ այլ տարածք և վնաս պատճառում, հմմտ. Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում 1964, 130, Ünal 1999, 129:

³⁵ Հողային հարկի տեսակներից էր, որը ֆեոդալին վճարվում էր մեկ անգամ: Սովորաբար օսմանյան հարկամատյաններում այն արձանագրել են դաշտապահության հարկի հետ միասին, հմմտ. Turan 2012, 105-106:

³⁶ «Խարիջինի տուրքը» - «رسم خارجین»-ը բնորոշել է հարկացուցակների գրանցման ժամանակ պաշտոնյաների աչքից վրիպած կամ ի հայտ եկող ավելացումները, որոնք չեն արձանագրվել հարկամատյաններում: Այս հարկը կիրառվել է ինչպես հողատարածքների, այնպես էլ բնակիչների պարագայում, հմմտ. İncalcik 1987, 25:

³⁷ Ֆեոդալի օգտին գանձվող տուգանքների և հարկի ընդհանուր անվանումն է, հմմտ. Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում, 129:

³⁸ Երիտասարդ աղջկա կամ այրի կնոջ ամուսնության հարկ, որը տրվում էր ֆեոդալին: Երիտասարդ աղջկա ամուսնության պարագայում սովորաբար վճարվում էր 60 արքե այն ֆեոդալին, որի իրավասության տակ էր գտնվում: Իսկ այրի կնոջ դեպքում վճարվում էր 30 արքե այն ֆեոդալին, որին պատկանող տիրույթ էր հարս գնում նա, հմմտ. Ünal 1989, 150:

³⁹ COA, 132.

ներից Ղազարի որդի Թարխանին⁴⁰: Չորս ջրաղացներից երկուսը գտնվել են Իթռղան գյուղում, իսկ մյուսը երկուսը՝ Էլմալըքում: Ընդ որում՝ Էլմալըքի ջրացաղներից մեկը չի գործել: Հատկանշական է, որ օսմանյան հարկացուցակում առկա հիշատակությունների համաձայն՝ չբնակեցված գյուղերի բոլոր ջրաղացները պատկանել են ոմն Քավադ Չավուշի⁴¹:

Մավազի Խաթունի հարկերի ուսումնասիրությունից երևում է, որ բնակեցված գյուղերի տնտեսության զարգացման համար առանցքային դեր է ունեցել ցորենի մշակությունը: Երկու գյուղում էլ ցորենի մշակության դիմաց արձանագրվել է ամենաբարձր դրույքաչափը: Այսպես, օրինակ՝ Լուվբինում օսմանյան իշխանությունները 600 *քիլե*⁴² ցորեն բերքի դիմաց սահմանել են 4800 *աքչե*⁴³, իսկ Սուլթանբեկում ցորենի մշակությունը կազմել է փոքր-ինչ պակաս՝ 500 *քիլե*, և դրա դիմաց արձանագրվել է 4000 *աքչե*: Հիմք ընդունելով օսմանյան կշռի միավորը և կարևորելով քիլե-կիլոգրամ համադրությունը՝ կարող ենք նշել, որ Լուվբինում 1590 թ. տարեկան մշակվել է շուրջ 15,394 կգ ցորեն, իսկ Սուլթանբեկում՝ 12,830 կգ:

Սուլթանբեկում ցորենի տարածվածությանը մի փոքր զիջում էր գարու մշակությանը: Այնտեղ 400 *քիլե*ի դիմաց 2400 *աքչե* էր սահմանված, իսկ Լուվբինում գյուղացիները մշակում էին ընդամենը 100 *քիլե*, որից պետք է գանձվեր 600 *աքչե*: Այսինքն, Սուլթանբեկում մշակվել է շուրջ 10,262, իսկ Լուվբինում՝ մոտավորապես 2,565 կգ ցորեն: Մյուս բոլոր մշակաբույսերը՝ հատկապես ոսպը, սիսեռը, կորեկը, աչքի չեն ընկել մեծ տարածվածությամբ, հետևաբար նրանց դիմաց սահմանված դրույքաչափերն էլ բարձր չէին: Այսպես, օրինակ, Լուվբինում 5 *քիլե* ոսպից գանձել են 40 *աքչե*, 20 *քիլե* կորեկից՝ 120 *աքչե*, իսկ երկու գյուղերում 10 *քիլե* սիսեռից՝ 80 *աքչե*⁴⁴: Ենթադրաբար՝ դրանց դեպքում նույնպես կիրառվել է կշռի չափման տրամաբանությունը, ինչպես, օրինակ, ցորենի պարագայում:

Լուվբին և Սուլթանբեկ գյուղերում որոշ հարկեր, ըստ մեկական *քիլե*ի, ունեցել են հստակ սահմանված արժեքներ: Հարկացուցակի քննությունից պարզ է դառնում, որ ցորենի, ոսպի, սիսեռի յուրաքանչյուր *քիլե* հավասար

⁴⁰ COA, 132.

⁴¹ COA, 133.

⁴² Կշռի չափման միավոր, Օսմանյան կայսրությունում այն հիմնականում հաշվվել է ըստ «Ստամբուլի քիլե»-ի: Յուրանքանչյուր քիլե հավասար է եղել 25,656 կգ-ի, հմմտ. Ünal 1989, 101, 102, Hinz 1990, 51:

⁴³ Օսմանյան դրամական միավոր: Աքչեն հավասար էր մեկ քառորդ դիրհեմ արծաթի, իսկ դիրհեմը կազմում էր 3,06 գրամ, հմմտ. Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում 1964, 128:

⁴⁴ COA, 132.

է եղել 8, այնինչ գարու, կորեկի մեկական *քիլեն*՝ 6 *աքչեի*: Այդ տվյալները համեմատելով 1590 թ. Նախիջևան վարչաքաղաքական միավորին պատկանող Դարաշամբի օսմանյան հարկացուցակի հետ՝ ականատես կլինենք օսմանյան իշխանությունների սահմանած հարկային նույն օրինաչափությանը⁴⁵:

Ուշագրավ է, որ Լուվբին գյուղի տնտեսության մեջ, ցորենի մշակությունից զատ, առանցքային նշանակություն է ունեցել նաև ոչխարաբուծությունը: Կենտրոնական իշխանությունները ոչխարների հարկից գանձել են 1200, այնինչ Սուլթանբեկում՝ 150 *աքչե* հարկաչափ: Ըստ Երևանի վիլայեթի քանոնամեի (օրինամատյան)՝ Բարձր Դուռը ամեն երկու ոչխարի դիմաց, ներառյալ գառները, սահմանել էր մեկական *աքչե*⁴⁶: Նշանակում է՝ հիշյալ ժամանաշրջանում Լուվբինում շուրջ 2400 ոչխար ու գառ կար, իսկ Սուլթանբեկում՝ ընդամենը՝ 300:

Հարկացուցակի ուսումնասիրության համատեքստում ուշագրավ է նաև ընդհանուր հարկադրույքների քննությունը: Չնայած այն փաստին, որ 1590 թ. Մավազի Խաթունում միայն Լուվբինն ու Սուլթանբեկն էին բնակեցված, սակայն այդ գյուղերից սահմանված տուրքերի գումարը այնքան էլ բարձր չէր. այն երկու բնակավայրերի դեպքում էլ կազմել է 10,000-ական *աքչե*: Մավազի Խաթունում, բացի Աղխաչից, մյուս բոլոր գյուղերի դիմաց արձանագրված հարկաչափերը էականորեն բարձր էին՝ տատանվելով 20,000-ից 39,666 *աքչեի* սահմաններում: Ամենաբարձր դրույքաչափը արձանագրվել է Էլմալըք՝ Խնձորուտ գյուղի դիմաց, իսկ ամենաքիչը՝ Աղխաչում՝ կազմելով ընդամենը 6,000 *աքչե*⁴⁷:

Գյուղերի համար նախատեսված բարձր հարկադրույքի գոյությունն ու մինչև նույն ժամանակ դրանցում բնակչության բացակայությունը թերևս տվյալ բնակավայրի սոցիալ-տնտեսական ներուժի արտահայտումն էին: Ամենայն հավանականությամբ, գյուղերը ունեցել են կենսագործունեության համար անհրաժեշտ սոցիալական պայմաններ, սակայն զուրկ են եղել բնակչությունից:

Նույն ժամանակահատվածում Դարաշամբի երեք գյուղերի ընդհանուր հարկաչափերը տատանվել են 20,000-ից 25,000-ի սահմաններում⁴⁸. չնա-

⁴⁵ Միրզաբեկյան 2021, 30:

⁴⁶ COA, 7.

⁴⁷ COA, 132-133.

⁴⁸ Միրզաբեկյան 2021, 31-35:

յաճ դրանք ունեցել են ավելի զարգացած սոցիալական վիճակ, քան Լուվբինն ու Սուլթանբեկը, սակայն իրենց ներուժով էապես զիջել են Մավազի Խաթունի մյուս գյուղերին:

Խնդրո առարկա *նահիեում* հանդիպում ենք ևս մի ուշագրավ իրողության: Չնայած Լուվբինի ընդհանուր հարկաչափը արձանագրվել է 10,000 *աչքե*, սակայն հարկերի առանձին դրույքաչափերի ուսումնասիրությունը հուշում է անճշտության մասին: Այսպես, օրինակ, Լուվբինի հարկաչափերի գումարը իրականում կազմում է ոչ թե 10,000, այլ 10530 *աչքե*: Այդպիսով, կենտրոնական իշխանությունները շուրջ 530 *աչքե* ավել գումար են արձանագրել: Ուշագրավ է, որ նույնը չի կարելի ասել Սուլթանբեկի մասին, որտեղ հարկադրույքի ընդհանուր չափն ու առանձին հարկաչափերի գումարը նույնական են⁴⁹:

Եզրակացություններ

1590 թ. Երևանի վիլայեթի օսմանյան հարկամատյանում Մավազի Խաթունը Նախիջևան վարչաքաղաքական միավորի մաս է կազմել: Այն, ունենալով գյուղախմբի՝ *նահիեի* կարգավիճակ, աչքի չի ընկել մեծ թվով գյուղերով և հոժ բնակչությամբ: Ութ գյուղերից միայն երկուսում էին ընտանիքներ բնակվում, որոնք Մավազի Խաթունում 24-ն էին: Անձնանունների քննությունից երևում է, որ նրանք հայազգի էին:

Օսմանյան հարկացուցակում Մավազի Խաթունի գյուղանունների և դրանց տեղադրության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ասել, որ պատմական Ճահուկ գավառի գյուղերի ճնշող մեծամասնությունը գտնվել է ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության Վայոց ձորի հարավային մասում՝ Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությանը սահմանակից շրջաններում:

Մավազի Խաթունի տնտեսության շարժիչ ուժը ցորենի մշակությունն էր, որի դիմաց օսմանյան իշխանությունները արձանագրել էին ամենաբարձր դրույքաչափը. մյուս բոլոր հացահատիկային տեսակների մշակությունը էապես զիջում էր դրան: Ուշագրավ է, որ գյուղախմբի չբնակեցված գյուղերի մեծ մասը տնտեսական ներուժով էապես գերազանցում էր Լուվբինին և Սուլթանբեկին. այդ մասին են սահմանված հարկադրույքները:

Կարծում ենք՝ Մավազի Խաթունի 1590 թ. օսմանյան հարկացուցակի քննությունը ոչ միայն կնպաստի Նախիջևան գավառի, այլև ամբողջ Արևելյան Հայաստանի պատմության սակավ հետազոտված էջերի լուսաբան-

⁴⁹ COA, 132.

մանը: Ստորև ներկայացնում ենք Մավազի Խաթուն նահիեի օսմաներեն ընագրի հայերեն թարգմանությունը՝ հնարավորին չափ ճշգրիտ ներկայացնելով օսմաներենի հնչյունական պատկերը:

1590 թ. Մավազի Խաթունի օսմանյան հարկացուցակը

Մավազի Խաթուն նահիե, Գյուլ Լուվրին, պատկանում է հիշյալին⁵⁰

1. Բաբաջան՝ որդի Ավաքի
2. Մարգարե՝ որդի Օնիքի
3. Միրզա՝ որդի Ոսքանի
4. Շահնազար՝ որդի՝ Խաչադուրի
5. Բարքար (՝)⁵¹
6. Սարքիս՝ որդի Ավանեսի
7. Քարափեթ⁵²
8. Մարքոս՝ որդի Ավանեսի
9. Սարքիս՝ որդի Մարդիրոսի
10. Սարքիս՝ որդի Խաչադուրի
11. Ջանարմիր՝ որդի Մանուքի
12. Ավան՝ որդի Բաբայի
13. Քեշիշ՝ որդի Գիրաքոսի
14. Աղազար քեշիշ⁵³՝ որդի Սամվելի

Հասույթ՝ 10,000

Իսփենջ 14 տնից՝ 350

Դյունումի հարկը՝ 500

Յորեն 600 քիլե՝ 4800

Գարի 100 քիլե՝ 600

Կորեկ 20 քիլե՝ 120

Սիսեռ 10 քիլե՝ 80

Ոսպ 5 քիլե՝ 40

Բամբակ՝ 10 մանն՝ 960

Փեթակի հարկը՝ 30

Բանջարանցի հարկը՝ 40

Խոտի հարկը՝ 150

Յաթաքի հարկը՝ 150

Ձմեռակացի հարկը՝ 100

Ոչխարների հարկը՝ 1200

Դաշտպահության և հողի հարկը՝ 1160

Տվյալ գյուղում խարեջինի հարկը՝ 160

Բադիավայիև հարսնության հարկը՝ 90

⁵⁰ Նկատի է առնվում Մավազի Խաթուն նահիեն:

⁵¹ Միայն անունն է հիշատակված:

⁵² Միայն անունն է հիշատակված:

⁵³ «Քեշիշ» թարգմանաբար նշանակում է քահանա: Այն օգտագործվել է նաև որպես հատուկ անուն: Այս դեպքում գործ ունենք հենց «քահանա» եզրույթի հետ: COA, 132.

Գյուղ Սուլթանբեկ, պատկանում է Մավազի Խաթունին

1. Աղամիրի՝ որդի Թաթուի (՝)
2. Ստեփանոս՝ նրա եղբայրը
3. Նադիր(՝)՝ որդի Աղայի
4. Խոջիք՝ նրա որդին
5. Միրբուդադ՝ որդի Սուլթանբեկի
6. Մարդիրոս՝ նրա եղբայրը
7. Թարխան՝ որդի Ղազարի
8. Քուրջիք (՝)՝ նրա որդին
9. Դիբգար՝ որդի Սուլթանբեկի
10. Ուլի՝ որդի Ղարաջայի

Հասույթ՝ 10,000

Իսփենջ 10 տնից՝ 250

Ցորեն 500 քիլե՝ 4000

Գարի 400 քիլե՝ 2400

Քավերս՝ 300 քիլե՝ 1800

Սիսեռ 10 քիլե՝ 80

Բամբակ՝ 5 մանն՝ 480

Փեթակի հարկը՝ 80

Բանջարանոցի հարկը՝ 90

Խոտի հարկը՝ 150

Յաթաքի հարկը՝ 100

Ձմեռակացի հարկը՝ 100

Ոչխարների հարկը՝ 150

Դաշտպահության և հողի հարկը՝ 100

Խարեջինի հարկը՝ 100

Բադիավայի և հարսնության հարկերը՝ 100

Թարխանի ջրաղացը, մեկ հատ՝ 20

Գյուղ Աղխաչ, պատկանում է Մավազի Խաթունին, հասույթ՝ 6000

Գյուղ Օղբին, պատկանում է Մավազի Խաթունին, հասույթ՝ 28,000

Գյուղ Գորադիզ, պատկանում է Մավազի Խաթունին, հասույթ՝ 36,900

Գյուղ Դիգին, պատկանում է Մավազի Խաթունին, մազրա Այթաշ պատկանում է հիշյալ գյուղին, հասույթ՝ 20,000

Գյուղ Իթղոան, պատկանում է Մավազի Խաթունին, հասույթ՝ 35,000

Գյուղ Էլմալըք, պատկանում է Մավազի Խաթունին

1 չգործող ջրաղաց, որը պատկանում է Քավադ Չավուշին

1 ջրաղաց, որը պատկանում է Քավադ Չավուշին

Հասույթ՝ 39,666

Ղզըլջա մազրա, պատկանում է Օղբին գյուղին հասույթ

Գրականություն

- Ալիշան Հ. Ղետնդեաց Մ. 1893, Սիսական, Տեղագրութիին Սիինեաց Աշխարհի, Մ. Մխիթարեան, Վենետիկ, Ի Մխիթարայ Վանս, Ի.Ս. Ղազար, 562 էջ:
- Այվազյան Ա. 1995, Նախիջևան պատկերազարդ բնաշխարհիկ հանրագիտակ, Երևան, «Հուշարձան», «Գիտություն», 367 էջ:
- Այվազյան Ա. 2017, Նախիջևան պատկերազարդ բնաշխարհիկ հանրագիտակ, երկրորդ բարեփոխված և լրամշակված հրատարակություն, Երևան, հեղինակային հրատ., 471 էջ:
- Զուլպյան Մ.Կ. 1980, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 425:
- Հակոբյան Թ.Խ, Մելիք-Բախշյան Ս.Ս., Բարսեղյան Հ.Խ. 1986, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 992 էջ:
- Հակոբյան Թ.Խ, Մելիք-Բախշյան Ս.Ս., Բարսեղյան Հ.Խ. 1988, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 992 էջ:
- Հակոբյան Թ.Խ, Մելիք-Բախշյան Ս.Ս., Բարսեղյան Հ.Խ. 1991, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 992 էջ:
- Հակոբյան Թ.Խ, Մելիք-Բախշյան Ս.Ս., Բարսեղյան Հ.Խ. 1998, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 804 էջ:
- Հակոբյան Թ.Խ, Մելիք-Բախշյան Ս.Ս., Բարսեղյան Հ.Խ. 2001, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 916 էջ:
- Միրզաբեկյան Գ. 2021, Դարաշամբի 1590 թ. օսմանյան հարկացուցակը, Բանբեր Մատենադարանի, N 32, Երևան, էջ 27-37:
- Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում (XVI-XVII դդ. կանոննամեներ) 1964, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա.Խ. Սաֆրաստյանի և Մ.Կ. Զուլպյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 138 էջ:
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Külliyesi (այսուհետև՝ COA) 1590, TT, 0633, s. 394.
- Çağatay N. 1947, Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler, cilt 5, sayı 5, Ankara, Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, s. 483-511.
- İnalçik H. 1987, Hicrî 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Arvanid, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 158.
- Hinz W. 1990, İslam'da Ölçü Sistemleri, çeviren: Sevim A., İstanbul, Edebiyet Fakültesi Basımevi, s. 82.
- Ünal M.A. 1989, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 158 s.
- Ünal M.A. 1999, XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 276 319 s.
- Turan A.N. 2012, XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 309 s.

ՄԱՎԱԶԻ ԽԱԹՈՒՆԻ 1590 Թ. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՀԱՐԿԱՑՈՒՑԱԿԸ

Գեորգի Միրզաբեկյան

Ամփոփում

Մավազի Խաթունը 1590 թ. Երևանի վիլայեթի օսմանյան ընդարձակ հարկամատյանում Նախիջևան վարչաքաղաքական միավորի մաս է կազմել և ունեցել է

նահիեի կարգավիճակ: Նրա մեջ են մտել ընդհանուր 8 գյուղ, որոնց տեղադրություններն ու աշխարհագրական դիրքը համապատասխանում է ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության Վայոց ձորի հարավային մասին՝ Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությանը սահմանակից շրջաններին: Հարկամատյանում բնակչությանը աչքի է ընկել միայն երկու գյուղ՝ Լուվբինն ու Սուլթանբեկը (Բարձրունի), որի բնակիչները բացառապես հայեր էին՝ կազմելով 24 ընտանիք:

Մավազի Խաթունի օսմանյան հարկացուցակի ուսումնասիրության շնորհիվ կարելի է պատկերացում կազմել գյուղերի սոցիալ-տնտեսական վիճակի մասին: Սկզբնաղբյուրի համաձայն՝ Մավազի Խաթունի գյուղերում բնակչությունը մեծ մասամբ զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ, որի գործում նշանակալի էր ցորենի մշակության դերը: Լուվբինն ու Սուլթանբեկն ունեին տնտեսական նույն ներուժը: Այն գրեթե նույնական էր 1590 թ. Դարաշամբին, որն իր հերթին Նախիջևանի մաս էր կազմում:

Բանալի բառեր՝ Օսմանյան հարկամատյան, Օսմանյան կայսրություն, Արևելյան Հայաստան, Երևանի վիլայեթ, Մավազի Խաթուն, Նախիջևան, ցորեն:

ОСМАНСКИЙ ПОДАТНЫЙ РЕЕСТР МАВАЗИ ХАТУНА 1590 Г.

Георгий Мирзабекян

Резюме

В Османском подробном податном реестре Ереванского вилайета 1590 г. Мавази Хатун входил в состав административно-политической единицы Нахиджевана и выступал в качестве *Нахие*. В составе Мавази Хатуна было 8 сел, географическое расположение которых соответствует нынешней южной части Вайоц Дзора, граничащей с Нахиджеванской автономной республикой. В подробном реестре по своему населению выделяются только два села: Лувбин и Султанбек (Бардзруни), где жили только армяне - всего 24 семьи.

Благодаря османскому податному реестру Мавази Хатуна можно составить представление о социально-экономическом положении сел. Согласно первоисточнику, в 1590 г. население этих сел в основном занималось сельским хозяйством. Лувбин и Султанбек обладали одинаковым экономическим потенциалом, идентичным с Дарашамбским регионом в 1590 г., который в свою очередь входил в состав Нахиджевана.

Ключевые слова – Османский налоговый реестр, Османская империя, Восточная Армения, Ереванский вилайет, Мавази Хатун, Нахиджеван, пшеница.

THE OTTOMAN TAX REGISTER OF MAVAZI KHATUN 1590

Georgi Mirzabekyan

Abstract

Mavazi Khatun was a part of administrative unit of Nakhijevan in the Extended Ottoman Tax Register of Yerevan Vilayet 1590 and had the status of Nahiye. In 1590 Mavazi Khatun consisted of eight villages, the location and geographical areas of which corresponds to the current southern part of Vayots Dzor, which borders to the Nakhichevan Autonomous Republic. According to the Ottoman Tax Register, only two villages were inhabited: Luvbin and Sultanbek (Bardzruni), population of which was exclusively Armenian and it consisted of 24 families.

Owing to the study of the Extanted Ottoman Tax Registerit is possible to find out the socio-economic condition of the villages. According to the primary source, in 1590 the inhabitants were mainly engaged in agriculture, mostly producing wheat. Luvbin and Sultanbek had the same economic potential. It was almost identical to Darashamb region of 1590, which was also a part of Nakhijevan.

Key words – Ottoman tax register, the Ottoman Empire, Eastern Armenia, Yerevan Vilayet, Mavazi Khatun, Nakhijevan, wheat.